

ԶՈՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԿԵՐՊԱՐԸ ԵՂԻՇԵ ՔԱՋՈՒՆՈՒ ՀՈՒՇԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Բարեբախտություն է, որ հայ մեծանուն ու փառաբանված զորավար Անդրանիկ Օզանյանի (1865-1927 թթ.) կողքին և նրա շրջապատում եղել են նաև ազնվակորով ու ոգեշունչ թիկնապահներ ու օգնականներ, գրագիրներ և գրողներ, որոնք ազնվորեն արձանագրել և սերունդների հիշողությանն են հանձնել այն ամեն կարևորագույնն ու առանձնահատուկը, ինչը որ տիպական ու բնորոշ է եղել Զորավարի գործունեությանն ու կերպարին:

Նրանց շարքում կարևոր դեմք է Եղիշե Քաջունին: Քաջունին ծնվել է 1889 թ. նոյեմբերի 27-ին Խարբերդի նահանգի Արաբկիր գյուղաքաղաքում: Հայրը՝ Հուսիկ քահանան, սկզբում աշխատել է որպես ուսուցիչ, ապա ձեռնադրվել է քահանա:

Եղիշեն հազիվ հինգ տարեկան էր, երբ մահացավ մայրը՝ Նարդուհի Շապոյանը՝ որբ թողնելով չորս արու զավակներին ու միակ դստերը:

Նրանց ընտանիքը ևս կրում է 1895-1896 թթ. հայոց կոտորածների սարսափները: 1897 թ. տեր Հուսիկին, որպես անբարեհույս անձի, աքսորում են Կ. Պոլիս, որն իր հետ տանում է նաև չորս որդիներին: Այստեղ կյանքի նոր շրջան է սկսվում պատանի Եղիշեի համար: 1903 թ. նա հաճախում է Կ. Պոլսի Կեդրոնական վարժարանը, որն ավարտում է 1908 թ.՝ «Պատվո աշակերտ» աստիճանով: Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո ուսումը շարունակում է Կ. Պոլսի պետական իրավաբանական վարժարանում: 1914 թ. ավարտելով վերոնշյալ դասընթացը՝ մեկնում է Վան, որտեղ, փաստաբանությունից բացի, տեղի Կեդրոնական վարժարանում ստանձնում է օսմանյան տերության պատմության ուսուցչի պաշտոնը:

1915 թ. ապրիլյան ինքնապաշտպանական մարտերի ընթացքում Եղիշեն զինվորական մասնակցություն է ունենում «Քաջալ Միրզա» կոչված կռիվներին: Վանի ազատագրումից հետո կազմվում է նահանգապետությունը, և Քաջունին նշանակվում է դատարանի անդամ, ապա դատավոր:

Վանի հայության առաջին նահանջի ժամանակ նա հետիոտն հասնում է Էջմիածին, հետո Երևան: Ապա դարձյալ վերադառնում է Վան և այքի է ընկնում զանազան դերակատարություններով:

Նրա կյանքում շրջադարձային է դառնում 1918 թվականը, երբ միանում է Զորավար Անդրանիկի հրամանատարության ներքո գործող Հայկական առանձին հարվածող զորամասին, նախ՝ որպես գանձապահ, ապա նաև՝ քարտուղար:

Այդ զորամասի կազմում նա մասնակցել է Անդրանիկի ռազմական բոլոր ձեռնարկումներին՝ Զուլֆայի, Խոյի, Նախիջևանի, Զանգեզուրի ռազմերթերին:

Քաջունին Ջորավարի հետ վերադարձել է Էջմիածին և նրա հետ տարագրվել արտասահման: Այստեղ ևս անբաժան է եղել իր առաջնորդից:

Անդրանիկը անգլիական Մանչեսթեր քաղաքում հիմնում է հայ գաղթականների հագուստեղենի ֆոնդը, և Քաջունին ընտրվում է այդ ֆոնդի ներկայացուցիչը Կովկաս-Հայաստան գծով: Ջորավար Անդրանիկի հետ նրա մտերմությունն ու համագործակցությունը տևել է մինչև վերջ: Եղիշեի ամուսնության կնքահայրը նույնպես եղել է Անդրանիկը: Հետմահու հրապարակվել է նրա «Ջորավար Անդրանիկ. Հայկական առանձին հարուածող զորամասը» հուշագրությունը, որ Ջորավարի գլխավորած զորամասի կատարած ռազմերթերի օրագրությունն է: Ե. Քաջունին պատմությանը, գալիք սերունդներին է թողել այդ բախտորոշ, ճակատագրական ժամանակներում կատարված դեպքերի և իրադարձությունների ճշմարտացի նկարագրությունը:

Եվ այսօր մենք նրան ենք պարտական պատմական իրականությունը անաչառ ներկայացնելու համար:

Բացի այն բանից, որ սույն հուշագրություն-օրագրությունը գրված է դեպքերի կիզակետում գտնվող ականատեսի և մասնակցի կողմից, այն արժեքավոր է նաև նրանով, որ հասուն ու փորձառու մտքի և մտածողության արգասիք է: Հեղինակը հստակ պատկերացնում է տարածաշրջանում կատարվող իրադարձությունների ամբողջական տրամաբանությունը, պատճառահետևանքային կապերն ու հետևանքները՝ իրենց համադրություններով ու հակադրություններով: Հուշագրությունը թվագրական առումով սկսվում է 1918 թ. ապրիլի 10-ից և ավարտվում 1919 թ. ապրիլի 27-ին, երբ Ջորավարը հավատարիմ անձանց փոքրիկ խմբի հետ հեռացավ հայրենիքից:

Նախաբանում հետևյալն է շարադրված. «Համաշխարհային պատերազմի ամբողջ ընթացքին չէ եղած հայ զորամաս մը աւելի առանձնայատուկ պայմաններու տակ, ռեւէ զորամաս չէ ունեցած աւելի նշանակալից գործունէութիւն, քան «Հայկական առանձին հարուածող զորամասը»: Բոլոր զինուորական ուժերը առավել կամ նուազ կապուած են եղած որեւէ մեծ զանգուածի, պետութեան հետ եւ, հետեւաբար, չեն ունեցած այն «զուտ ազգային-քաղաքական ինքնուրոյն բնոյթն ու նշանակութիւնը», որը ունեցած է «Առանձին հարուածող»-ը...» (Եղիշե Քաջունի, «Ջորավար Անդրանիկ. Հայկական առանձին հարուածող զորամասը», երրորդ հրատարակութիւն, Ե., 2015, էջ 17):

Հուշագրության հեղինակը հակիրճ ներկայացնում է «Հայկական առանձին հարվածող զորամասի» ստեղծման, ձևավորման նախադրյալներն ու միջավայրը, ռազմավարական նպատակադրումները:

Հստակ ընդգծվում է, որ 1918 թ. հուլիսի 4-ին Բաթումում կնքված հաշտության պայմանագրից հետո զորավար Անդրանիկը գործեց Հայաստանի Առաջին հանրապետության վարիչներից անկախ ու առանձին: Նմանապես և իր ղեկավարած աննկուն ու աննվաճ զորամիավորումը, որը Բաքվի կոմունայի անկումից

հետո, «թառած Զանգեզուրի լեռներուն մէջ, կազմեց միակ եւ վերջին կանգուն ֆրոնտը այն բազմաթիվ ֆրոնտներէն, որը հայ ժողովուրդը կերտեց իր հաւատքով ու արիւնով Կովկասի մէջ եւ մնաց անպարտելի, յաղթական» (ն.տ., էջ 19):

Անդրանիկի կերպարը տեսանելի թեւ անտեսանելի կերպով ներկա է գրքի ամեն մի էջում, յուրաքանչյուր իրադարձության խորքում:

Ըստ հեղինակի դիտարկման՝ Անդրանիկն ուներ երկու «հզօր ու հիմնական կիրք – անվերապահ տեսլուծութիւն մեր ազգին թշնամիներու նկատմամբ, ու խոր սէր՝ դէպի ժողովուրդը, մանավանդ խոնարի խավերը: Եղաւ միշտ արդարամիտ ու յանդուգն՝ առասպելական չափերով: Կռիւ վարելու, դիրքեր ընտրելու անոր ընդունակութիւնը մարգարէութեան կը մոտենար: Միշտ խնայեց իր զինուորներուն ու փոքրաթիւ զոհերով մեծ գործեր կատարեց» (էջ 7):

Նրան որպէս զորական ներկայացնելով՝ հեղինակը շեշտադրում է. «Ունեցաւ նաեւ զինակիցներ, ավելի շատ՝ հետեւորդներ, որոնք մնացին իր ծանր ծեռքին տակ՝ կարգապահ ու հնազանդ: Աւելի՛ն, մնացին կապուած անոր: Անոր դեկավարութեան տակ, մանաւանդ կռուի պահերուն, ինքզինքնին ապահով զգացին բոլորը: Իր գթառատութիւնն ու արդարամտութիւնը յարգանք ներշնչեցին նոյնիսկ մեր թշնամիներուն» (ն.տ.):

Իսկ որպէս մարդ, Քաջունու բնութագրումով, Անդրանիկը անշահախնդիր էր, ուղղամիտ ու արդարադատ: Ուներ սքանչելի հիշողություն և պատմելու շնորհք: Անառարկելի և, իհարկե, դրվատելի է հեղինակի այն մեկնությունը, որ հայ ժողովուրդն ինքը մեծագույն պատիվը «մատոյց անոր, երբ իր անսխալական բնազդով ճանչցաւ անվիճելի մեծութիւնն անոր, որ իր ողջութեանն իսկ, գովեց ու երգեց զայն մեկէ աւելի անգամներ՝ «Իբրեւ Արծի», «Հերոս մռնչեց», «Դաշնակցական խումբ» եւ այլն» (ն.տ.):

Հույժ ճշմարիտ է այն դիտարկումը, թե՛ հանգամանքների բերումով, Անդրանիկը եղավ ամենից շատ դատափետված, ամբաստանված, բայց նաև սիրված, հարգված, փառաբանված և օրհնված դեմքը հայ իրականության մեջ: Եվ հակառակ ամեն տեսակ ու ամեն կարգի վատաբանությունների ու վայրահաչությունների՝ քաջարի զորավարը, արդարամիտ անձնավորությունը մնաց իր գահին ու պատվանդանին ամուր և անսասան:

Անդրանիկի հերոսական կերպարը, նրա բարձր որակները, մարդկային, ազնիվ քաղաքացուն ու հանճարեղ զորավարին բնորոշ գծերն ու հատկանիշները ակներև երևակվում են վերոնշյալ ժամանակաշրջանի ծանր և դժնդակ համայնապատկերի վրա, այն ժամանակահատվածի, երբ թվում էր, թե երկրի ու երկնքի բոլոր ուժերը ձգտում են հայ ազգի խսպառ ոչնչացմանը:

Հեղինակը, բացի օրագրային ճշգրիտ գրառումներից, կարողացել է լավագույնս ներկայացնել այդ ժամանակաշրջանը, երբ գործել են Զորավարն ու Հայկական առանձին հարվածող զորամասը: Զորավարի՝ չարիքի հետ անհաշտ, ըմբոստ բնավորությունը, անվերապահ նվիրվածությունը հայրենիքին, ամեն

տեղ, ամեն մի դրվագում զգացվում է: Մանավանդ երկրի համար ճակատագրական պահերին: Այդպիսի մի դրվագ է Բաթումի հաշտության անպատվաբեր պայմանագրի կնքումը: Ջորավարը, ծանոթանալով այդ հաշտության պայմաններին, ցասումով է լցվում այն կնքողների հանդեպ. «Ինչպէ՞ս թոյլ տար, երբ ինք զինուած կեցումս է, թշնամին իր քովէն անցնի երթայ Պաքու կամ Պարսկաստան՝ հարուածելու հայ ոյժ մը կամ դաշնակից ուժ մը: Ինչպէ՞ս վստահիլ թիւրքի խօսքին, զինաթափ լինել և յանձնել բոլոր ճամբաները, երբ Սարըղամիշի, Կարսի և Ալեքսանդրապոլի դրուժան գործելակերպը ծանոթ է» (էջ 35):

Բաթումի խայտառակ հաշտության պայմանագիրը կնքողներին և այն հյու-հնազանդ ընդունողներին է ուղղված Անդրանիկի սույն հեռագիրը՝ հասցեագրված հայկական կորպուսի հրամանատարությանը. «Այս հաշտութեան պայմաններով դարերու ստրկութեան շղթան դուք ձեր ձեռքով ձեր վիզը ու ձեր ոտքերը անցուցիք: Մինչեւ երեք օր ղրկեցէք ուժ՝ բռնելու համար դիրքերը» (ն.տ., էջ 35):

Զընդունելով Բաթումի պայմանագիրը՝ Անդրանիկը որոշում է իր զորամասով դուրս գալ հայկական պետության սահմաններից, որը նախանշել, գծագրել էին թուրքերը:

Հուշագրության հեղինակը օր առ օր նկարագրում է զորամասի և նրա առասպելական հրամանատարի նիստ ու կացը, կենցաղը, հանգիստը, շփումները հայ բնակչության տարբեր խավերի հետ: Բացի բուն փաստագրությունից, եղիշե Քաջունին գրողի, արվեստագետի վարպետությամբ ներկայացնում է օրվա անցքերն ու իրադարձությունները, Ջորավարի հարաբերությունները տարբեր անձանց հետ, տարբեր հանգամանքներում և միջավայրերում: Հետաքրքիր ու հուզիչ դրվագները շատ են: Դրանցից մեկը վերաբերում է Անդրանիկի գլխավորած զորամասի շարժին դեպի Խոյ (1918 թ. հունիսին): Այդ ուղով ռազմարշավի կարևոր կետը Ջուլֆայի կամուրջն էր, որը նաև սահման էր՝ բաժանելով ռուսական Կովկասը Պարսկաստանից. «Կամուրջին երկու կողմը կան երկու Ջուլֆաները՝ ռուսականը և պարսկականը, ռուսականը հայոց ձեռքն է, իսկ պարսկականը՝ թիւրքերու, որոնք այնտեղ ղրկած են պահակախումբ՝ կամուրջը պահելու համար» (էջ 49): Պետք էր արագ գրավել կամուրջը, քանի դեռ թշնամին չէր նկատել հայկական ուժերի երևան գալը և նոր համալրումներով չէր ուժեղացրել դրա պաշտպանությունը: Ահա այդ դրության մեջ Անդրանիկի հնարագետ և վճռական միտքը գտնում է հնարը:

Ջորավարը, ձիավոր հարյուրյակի գլուխն անցած, շարժվում է դեպի կամուրջը՝ թուրքական դիրքը: Ձիավորներն ունեին նաև ջութակ և սրինգ, որով հնչեցնում են թուրքական եղանակներ: Կամրջի վրա թուրք պահակապետը հարցուփորձ է անում Անդրանիկին, թե՛ «Ո՞վ եք, եւ թե՛ կարելի չէ անցնիլ: Անդրանիկ կը պատասխանէ, թե ինք հայ զինվորական X-ն է, որ արդէն հաշտութիւնը կնքուած է հայոց եւ թիւրքերու միջեւ, եւ ինք պաշտօն ունի, թրքական ֆրոնտի հրամանատար Վէհիպ փաշայի եւ Հայկական կառավարութեան կողմէ, գաղթա-

կանութիւնը այդ գծով տանիլ իրենց երկիրը՝ Թիւրքիա, և թէ ինք կը զարմանայ որ Վէհիպ փաշան այդպիսի կարևոր խնդրոյ մասին հեռագիր չէ տուած Ճուլֆայի հրամանատարին»:

Եվ մինչև թուրք պահակապետը ժամանակ է խնդրում հեռագրով հարցում անելու համար, Անդրանիկի խիզախ ձիավորները անցնում են կամուրջը և ձերբակալում պահակներին: Ահա այսպես, առանց կոիվ տալու և արյուն թափելու Զորավարը գրավում է Ջուլֆայի կամուրջը և շարունակում առաջխաղացումը:

Քաջունու աշխատության էջերում լավագույնս է ներկայացվում մեծն Զորավարը՝ իր բնավորությամբ, խոհերով, ապրումներով, մեծ ու փոքր անհանգստություններով և տագնապներով, վերանձնական խոկումներով ու ակնկալիքներով:

Այս գիրքը ևս մեկ հոյակապ հուշարձան է Զորավար Անդրանիկի անմահ-ցորդ ու անսակարկելի հայրենասիրության, զինվորասիրության, խորին արդարամտության և անկասելի արդարադատության:

Այն փաստագրված, օրերով ու ամիսներով, երբեմն նաև ժամերով ներկայացնում է Արևելյան Հայաստանի տարածքում Անդրանիկի և իր առաջնորդած զորամասի ունեցած դրաման ու ողիսականը՝ հար և նման հայ ժողովրդի պատմական փոթորկոտ ճակատագրին:

Զարմանալիորեն անաչառ, անվերապահորեն բացառիկ ու ներդաշնակ գործ է Եղիշե Քաջունու օրագրությունը, որն օրագրային նշումների միջոցով արտացոլում է տվյալ ժամանակաշրջանը՝ իրեն բնորոշ վարքուբարքով, տրամադրություններով, կենցաղով, հակասություններով ու հակադրություններով: Եվ այդ ամբողջ համայնապատկերի վրա Զորավար Անդրանիկն է՝ իր անզուգական՝ խիզախ կերպարով, հայ ժողովրդին ու հայ զինվորին անմնացորդ նվիրվածությամբ, վճռականությամբ, բանիմացությամբ, շիտակությամբ և անսակարկ հայրենասիրությամբ:

Քաջունու գրչի ներքո վեր է հառնում Զորավարի նվիրական կերպարը՝ մեզ ծանոթ ու դեռևս անծանոթ շատ կողմերով ու հատկանիշներով:

Անդրանիկի՝ այս հերոսական անհատականության մասին պատմող հուշագրությունն արժևորվում է նաև այդ առումով, քանզի հայ ժողովրդի պաշտելի կերպարի բացահայտումը հույժ անհրաժեշտ և անչափ ուսանելի է հայության հետագա սերունդների համար:

ԱՐՄԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու